

Tathmini ya Dosari Zifanywazo na Jamii ya Wairaki katika Ujifunzaji wa Kiswahili

Sarah Vincent
Chuo Kikuu cha Dodoma

Ikisiri

Makala hii imechunguza dosari zinazofanywa na wajifunzaji wa Kiswahili katika jamii ya Wairaki kisha kufanya tathmini kuonesha dosari zinazojitokeza kwa kiwango cha juu zaidi zikilinganishwa na nyingine. Data iliyochunguzwa ni sehemu ya data iliyokusanywa mwezi Januari 2017 kutoka wilaya ya Mbulu katika kata za Kainam, Nahhasey na Murray kwa ajili ya tasnifu ya uzamivu. Data hiyo imekusanywa kwa njia ya insha, ushuhudiaji, hadithi, hojaji na usaili. Uchanganuzi wa data umeongozwa na Nadhariatete Kikwazo. Matokeo ya uchunguzi huu yamebainisha kwamba zipo dosari mbalimbali zinazofanywa na wajifunzaji wa Kiswahili wa jamii ya Wairaki zikiwamo: upatanisho wa kisarufi, udondoshaji na upachikaji wa viambishi. Aidha, matokeo yamebaini zaidi kwamba dosari za upatanisho wa kisarufi ambazo zinajidhihirisha katika kipengele cha sintaksia ndizo zinazojitokeza kwa kiwango cha juu ikilinganishwa na nyingine kwa wajifunzaji hao. Matokeo ya makala hii yamehitimisha kwamba ni dhahiri kuwa ujifunzaji wa lugha zilizo katika mnasaba tofauti zinahusisha ufanyaji zaidi wa dosari kama ilivyobainika kwa wajifunzaji hawa. Hii ni kwa sababu kipengele cha upatanisho wa kisarufi kinabeba mawanda mapana ya kimawasiliano ukilinganisha na vipengele vya sauti na njeo vilivyobainishwa na watafiti wengine.

1.0 Utangulizi

Ujifunzaji wa lugha ya pili umekuwa ukiambatana na utokeaji wa dosari katika vipengele mbalimbali vya lugha kama vile fonolojia, mofolojia, sintaksia, semantiki na pragmatiki. Pamoja na kutokea kwa dosari hizo miongoni mwa wajifunzaji wa lugha, tafiti zinaonesha kuwa kuna tofauti katika kumudu vipengele hivyo vya lugha baina ya mjifunzaji mmoja na mwingine, pia kati ya ujifunzaji wa lugha moja na nyingine. Wataalamu mbalimbali kama vile Lardiere (2005), Dekeyser (2005) na Slabakova (2006, 2008, 2013) wanaeleza kwamba katika kujifunza lugha ya pili, kuna vipengele vigumu kujifunza na vingine ni rahisi. Aidha, vipengele rahisi

kujifunza huhusisha utokeaji wa dosari kwa kiwango kidogo lakini vile vigumu kujifunza huhusisha utokeaji wa dosari kwa kiwango kikubwa.

Hata hivyo, tafiti nyingine kama vile za Wei (2008), Nozadze (2012), Aba (2013), Slabakova (2013) na Gawasike (2016) zimeonesha kwamba kuna vipengele ambavyo vimebainika kuwa ni vigumu kwa wajifunzaji wa lugha ya pili. Kwa mfano, Wei (2008) na Slabakova (2013) katika tafiti zao wamebaini kwamba kipengele ambacho dosari hutokea kwa kiwango cha juu ni mofolojia. Hii ina maana kwamba wajifunzaji wanashindwa kutumia kwa usahihi maumbo ya lugha wanayojifunza na kusababisha utokeaji wa dosari katika mchakato wa ujifunzaji wa lugha hiyo.

Kwa upande mwingine zipo tafiti ambazo zinaeleza kwamba, kipengele ambacho dosari zinajitokeza zaidi katika tafiti walizofanya ni cha sintaksia (taz. Nozadze, 2012; Ridha, 2012; Amara, 2015; Kanigi, 2016; Gawasike, 2016). Katika kipengele hicho, wajifunzaji wanashindwa kutumia miundo sahihi ya lugha wanayojifunza kutokana na kuwa na ufahamu mdogo wa miundo ya lugha hiyo. Pamoja na tofauti hizo za kumudu vipengele vya lugha kama zinavyoelezwa na watafiti mbalimbali, Lado (1957) aliwahi kubainisha kwamba lugha ya kwanza inapokuwa inafanana kimuundo na lugha ya pili, ujifunzaji wake unakuwa rahisi ilhali lugha hizo zinapokuwa zinatofautiana kimuundo ujifunzaji wa lugha ya pili unakuwa mgumu. Hata hivyo, ufafanuzi wa Lado (*khj*) haelezi ugumu huo unajitokeza kwenye vipengele vipi hasa vya lugha, jambo ambalo limeshughulikiwa katika makala hii.

Lugha za Kiiraki na Kiswahili ambazo zimehusishwa katika makala hii zina miundo tofauti kwa maana kwamba zimetoka katika mbari tofauti za lugha. Lugha ya Kiiraki imo katika familia ya Afro-Asia ilhali lugha ya Kiswahili imo katika familia ya Nija Kongo (Greenberg, 1948). Tofauti hizi za kimnasaba zinaashiria uwezekano wa kuwapo kwa dosari zinazosababisha ugumu wa kuvimudu vipengele vya lugha ya Kiswahili katika mchakato wa ujifunzaji kwa wanajamii wa Kiiraki. Kwa mfano, tungo za lugha ya Kiswahili zina muundo wa kiima, kitenzi na yambwa (KTY) na lugha ya Kiiraki ina muundo wa kiima, yambwa na kitenzi (KYT). Kwa msingi huo, na kwa kuwa Lado (*keshatajwa*) hakueleza bayana vipengele ambavyo dosari zinaweza kufanyika zaidi; makala hii inalenga kuchunguza dosari zinazofanywa na jamii ya Wairaki katika ujifunzaji wa Kiswahili na baadaye kufanya tathmini ya dosari zinazofanywa kwa kiwango cha juu.

Hata hivyo, makala hii imejielekeza katika kuchunguza dosari zinazofanywa na wajifunzaji wa Kiswahili katika jamii ya Wairaki kwa kuwa hakuna utafiti wa namna hii (unaohusisha uchanganuzi wa dosari za wajifunzaji) ambao umefanyika katika jamii ya Wairaki ukihusisha ujifunzaji wa lugha ya Kiswahili (lugha ambayo ina mnasaba tofauti na lugha ya Kiiraki). Tafiti nyingi zinazohusisha lugha za Afrika na ambazo zimezungumzia suala la uchanganuzi wa dosari kama vile za Mukuthuria (2004), Otiende (2013), Mramba (2015) na Gawasike (2016) zimeegemea kwenye lugha zenye mnasaba mmoja ambazo dosari za wajifunzaji si za kiwango kikubwa. Kwa hivyo, makala hii imeandikwa ili kubaini ni kipengele gani hasa kinafanyika dosari kwa kiasi kikubwa katika jamii ya Wairaki wanapojifunza Kiswahili tofauti na tafiti nyingine zilizohusisha lugha za Kibantu? Data iliyochunguzwa ni sehemu ya data iliyokusanywa kutoka wilaya ya Mbulu katika kata za Kainam, Nahhsey na Murray kwa ajili ya tasnifu ya uzamivu mwaka 2017. Data hiyo ilikusanywa kutoka kwa wanafunzi wa shule tatu za msingi (Kainam, Nahhasey na Murray) kuanzia darasa la tano mpaka darasa la saba, shule tatu za sekondari (Kainam, Soheda na Murray) kuanzia kidato cha kwanza mpaka cha tatu na kutoka kwa walimu waliokuwa wakifundisha somo la Kiswahili katika shule hizo. Data hiyo ilikusanywa kwa kutumia mbinu za insha, ushuhudiaji, usaili, hadithi na hojaji. Hata hivyo, makala hii imetumia data zilizotokana na mbinu tatu tu ambazo ni insha, ushuhudiaji na usaili. Makala hii imeongozwa na Nadhariatete Kikwazo iliyoasisiwa na Slabakova (2013) ambayo inaeleza kwamba katika ujifunzaji wa lugha ya pili au lugha ya kigeni kuna baadhi ya vipengele ambavyo wajifunzaji huvielewa kwa haraka kuliko vingine na vingine ni vigumu kueleweka. Kwa hivyo, nadhariatete hii imetumika kubainisha na kufafanua dosari zinazofanywa kwa kiwango cha juu kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili wa jamii ya Wairaki.

Makala hii imegawanyika katika sehemu tano. Sehemu ya kwanza inahusu utangulizi ambao umefafanua usuli wa mada, sehemu ya pili inahusu ufafanuzi wa dhana ambapo dhana za lugha ya pili na lugha ya kigeni zimefafanuliwa kwa ufupi, sehemu ya tatu inahusu ufafanuzi wa dosari mbalimbali zinazofanywa na wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki, sehemu ya nne inahusu dosari zinazofanywa kwa kiwango cha juu ikilinganishwa na dosari nyingine kwa wajifunzaji hao na sehemu ya tano ni hitimisho la makala.

2.0 Ufafanuzi wa Dhana

Kipengele hiki kimezungumzia baadhi ya dhana ambazo zina uhusiano na ujifunzaji wa lugha ya pili. Dhana hizo ni lugha ya pili na lugha ya kigeni.

2.1 Lugha ya Pili

Lugha ya pili kwa mujibu wa Stern (1983) si ile ambayo mtu aliipata tangu alipoanza kujifunza lugha na akaitumia wakati wa kukua kwake, bali ni ile ambayo mtu hujifunza mbali na lugha mama yake na ambayo inatumika ndani ya nchi au mazingira ya mtu yule. Kutokana na fasili hii ni dhahiri kwamba lugha ya Kiswahili ni lugha ya pili kwa watu wengi wa Afrika Mashariki wakiwamo Watanzania ambao wana lugha zao za makabila na ambazo ndizo lugha za kwanza walizozijua kabla ya kujua Kiswahili (Mtesigwa, 2009). Wazungumzaji wa lugha ya Kiiraki ni mojawapo ya wanajamii wa Kitanzania ambao wanazungumza lugha ya Kiswahili kama lugha ya pili. Lugha ya Kiswahili na Kiiraki zina mnasaba tofauti na kwa mujibu wa Lado (1957); ujifunzaji wa lugha ambazo zinatofautiana kimuundo unaelekea kuwa na dosari nyingi kuliko zile zinazofanana kimuundo. Makala hii imechunguza dosari za wajifunzaji wa Kiswahili kama lugha ya pili kwa wanajamii wa Kiiraki na kufanya tathmini ya dosari zinazofanywa kwa kiwango cha juu.

2.2 Lugha ya Kigeni

Ni lugha ambayo mtu hujifunza na kuitumia lakini wazungumzaji wake wako nje ya nchi au jamii anakokaa mwanafunzi huyo (Mtesigwa, 2009). Anaeleza zaidi kwamba tofauti iliyopo kati ya lugha ya kigeni na lugha ya pili ni kwamba lugha ya pili huweza kuwa na hadhi ya kuwa lugha rasmi bila ya kulazimisha kwa kuwa ina uwezekano wa kuwa imesambaa kwingi katika jamii au nchi ambapo lugha ya kigeni haina hadhi hiyo isipokuwa pale ambapo nguvu za kiutawala au azma za kisiasa zimetumika ili kuipa hadhi hiyo. Hali hiyo inajidhihirisha nchini Tanzania ambapo lugha ya Kiingereza ambayo ni lugha ya kigeni imepewa nguvu ya kutumika kama lugha rasmi ingawa haijasambaa na haitumiki kama ilivyotarajiwa kutokana na ufahamu mdogo wa lugha hiyo kwa Watanzania. Sehemu inayofuata inafafanua matokeo ya utafiti yanayohusu dosari za jumla za wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili wa jamii ya Wairaki ambayo yamejenga msingi wa kubainisha dosari zinazofanywa kwa kiasi kikubwa kwa wanajamii hawa kama lengo kuu la makala hii.

3.0 Dosari za Wajifunzaji wa Lugha ya Kiswahili katika Jamii ya Wairaki

Dosari za wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki zimegawanyika katika aina tatu, yaani dosari za udondoshaji, upachikaji wa viambishi na upatanisho wa kisarufi. Hata hivyo, lengo la makala hii ni kubainisha dosari zinazojitokeza kwa kiwango cha juu zaidi ikilinganishwa na dosari nyingine

kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki. Kabla ya kushughulikia lengo hilo kuu la makala hii tumefafanua kwa ufupi dosari za udondoshaji na upachikaji wa viambishi zinazofanywa na wajifunzaji wa Kiswahili wa jamii ya Wairaki ili kupata msingi wa kubainisha dosari zinazofanywa kwa kiwango cha juu miongoni mwa wajifunzaji hao.

3.1 Dosari za Udondoshaji wa Viambishi

BAKITA (2017) linaeleza kuwa udondoshaji ni utaratibu wa kuondoa kipashio kimojawapo cha kiisimu katika silabi, neno, kirai au sentensi. Imebainika kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanafanya aina mbili za udondoshaji wa viambishi ambazo ni udondoshaji wa viambishi vya nafsi na udondoshaji wa viambishi vya yambwa.

3.1.1 Udondoshaji wa Viambishi vya Nafsi

Kiambishi nafsi ni mofimu funge ambayo hupachikwa katika kitenzi kuwakilisha nafsi katika tungo (Massamba, 2016). Dosari za udondoshaji wa viambishi vya nafsi kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki zimejitokeza katika vitenzi vilivyo katika hali ya umoja. Aidha, udondoshaji huo ambao umejikita katika ngazi ya neno umethibitisha kwamba wajifunzaji hao hawajaimudu vizuri lugha wanayojifunza. Dosari hizi zimejitokeza zaidi katika insha zilizoandikwa na wanafunzi wa shule za msingi na shule za sekondari kama inavyoonekana kwenye insha ifuatayo:

Insha Na. 1: Udondoshaji wa Kiambishi cha Nafsi {ni-}

kuifika. huu ^{nasuqwa} mdomo kwa riswahi baadaye
 Nikiamka asubuhi naenda kuoga nikimaliza ba
 idaye navaa nguo nikimaliza nikula halafu
 iandaa shulezi. nikienda shulezi nikisika nafan
 ya wafi. Niingia darasani nikimaliza. wafi
 gada ya kutigia darasani nafunzishwa ng mwa
 mu. baada ya kufunzishwa naandika baadaye
 unienda mapumukizi. Nikiwata darasani nasoma
 mpaka kengele gonge. baada ya kengele kugez
 wa naenda kula. nikiega kula wasaidia waz
 tu. na nikitula nikayudi shulezi. baada ya kuti
 li. nikingia darasani wajiama mpaka muda wa
 mwenda nyumbani. nikisika nyumbani. niingia ya
 ya mpaka muda wa naenda kuse
 wa. nikimaliza kula. naenda kula.
 Mimi ni niingia wa darasani
 ita naenda kwenda darasani namapendani
 wakite na mpaka mi. malwali amaga. nyale
 ni halafu mimi niingia kuya. pawaizi. ba
 idaye nikimaliza ghisi ya sekondati auclimul
 niingia naenda kuwafundisha wazanga
 nase na meagiri. baadaye naenda nifaulu
 kwenye mtihani wangu. nikisoma vizuli
 nifaulu. hweye. mtihani wangu. ni
 ya nikiegeza. kichu. nikiegeza. nidhamu
 wa walimu. nifaulu. mtihani wangu.

Dosari ya udondoshaji wa methali za nafsi {ni-}

Asante kwa Ushirikiano wako

Chanzo: Uwandani (2017)

Katika insha Na. 1 hapo juu, maneno yaliyozungushiwa umbo la duara yanathibitisha ufanyikaji wa dosari ya udondoshaji kwa kuwa kiambishi {ni-} kimedondoshwa katika maneno hayo.

3.1.2 Dosari za Udondoshaji wa Viambishi vya Yambwa

Dosari za udondoshaji wa kiambishi yambwa zimejitokeza kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki. Dosari hizi zimebainika kupitia ushuhudaji alioufanya mtafiti alipokuwa darasani wakati somo likiendelea. Katika darasa alilokuwa akishuhudia mtafiti, mwalimu aliwapa wanafunzi methali kadhaa na kuwataka wakamilishe sehemu iliyo wazi katika methali hizo. Baadhi ya methali hizo ni:

- a) .....ndivyo akuavyo

Kioo cha Lugha 2020, 18: 36 -56

- b) Sikio la kufa.....
- c) Mkuki kwa nguruwe.....

Chanzo: Uwandani (2017)

Matokeo ya ukamilishaji wa methali hizo yalibaini kwamba watoataarifa walishindwa kukitumia kiambishi yambwa na badala yake kukidondosha kama majibu yanavyobainisha hapa chini.

- a) ‘Mtoto uleavyo ndivyo akuavyo’ badala ya ‘mtoto umleavyo ndivyo akuavyo’
- b) ‘Sikio la kufa hasikii dawa’ badala ya ‘sikio la kufa halisikii dawa’
- c) ‘Mkuki wa nguruwe kwa binadamu chungu’ badala ya ‘mkuki kwa nguruwe kwa binadamu mchungu’

Kwa hivyo, watoataarifa walishindwa kuvitumia viambishi {-m-} na {-li-} ambavyo ni viambishi yambwa katika muktadha wa tungo hizo.

3.2 Dosari za Upachikaji wa Viambishi

Kwa mujibu wa TUKI (2013: 445), ‘pachika’ ni kuweka kitu baina ya vitu vingine aghalabu viwili ama kumpa kitu mtu asiyestahili. Kwa hivyo, tunaweza kusema kwamba upachikaji ni uongezaji wa viambishi au sauti katika neno katika mazingira ambapo umbo au sauti hiyo haistahili. Dosari za upachikaji wa viambishi zimebainika kwa wajifunzaji wa Kiswahili katika jamii ya Wairaki kupitia insha zilizoandikwa na wanafunzi na ushuhudiaji ambao mtafiti aliufanya darasani. Katika insha hizo na ushuhudiaji alioufanya mtafiti, maneno kama vile *kukula*, *nikakula*, *nikakuja*, *kukufa* na *ukikunywa* yamebainika kutumiwa na wanafunzi hao, ambapo kiambishi {-ku-} kimeonekana kupachikwa isivyostahili katika maneno yenye mzizi wenye silabi moja na kusababisha dosari. Kadhalika, maneno kama *manyumba*, *makelele madada* na *makaka* yamebainika katika insha hizo ambapo watoataarifa wamepachika kiambishi {ma-} kimakosa. Baadhi ya maneno yamebainishwa katika insha ifuatayo:

Insha Na. 2: Upachikaji wa Kiambishi {ma-}

Maaga asubuli nikimkanaaga nakiyua chai naendelea
 ni nikifika shuleni nafanya usafi wa mazingira mudau kuenda ml-o
 kamdaka naendo Paredoni baadaya hapo kuingia darasani nasoma
 mpakamudaua marunzika baadaya hapo mpakamudo wachakul abadaya s
 ilakula mazingira darasani mpaka mudau wakazi baadaya hazitinaenda manyu
 nbani nikifika nyumbani natafu kuni na wakazi moti nauweka susuri jiko
 nikimalizanaasika oyomboni kimalizana pia naest oyombona uweka maji
 yakwaga motoni naga nauwagela wa wata napa kamata naendo kuwema
 nikimali zanakula nikimalizana tala kila yakani kamka naendakuwema
 ilainenda shuleni nafanya usafi wa mazingira naendakunina ngi
 idarasi mpakamudaua kunyua ujini nikimalizana usafi wa mazingira darasani
 rapunzika kudaya kidaya naendakunakwanda kutusoma mabaka mudaua
 ilakulamudaua ilakula naenda kula rapunzika naendakula kusoma
 naendakulanyakazi kamani kudaya naenda kamani kumwaga chaba
 faninaendakamani kulima naendakabada yakapo nikimalizakazi ndaya
 agazwa mudaua Paredi naendo m idalobakanda manyumbani naendanyu
 nbani nikifika naenda maji nato futa kuni nauweka maji na uweka susuri
 motoni na est oyomboni maji yakikulemka rapika usafi na wakazi ambao ana
 kila nauweka kutakulamezani nauweka haribishi wata na omba haku
 suwakuji kutanaanza kutabadaya hapo naga nauwagela wata
 vabemba maji ya mama na demba maji yausi kulwa zangu
 kaka zangu namadada zangu nikimalizana napete kama maji kufanina
 vabemba kina kaka waendekumodabada hapo kina dada
 naendo kuwaga baadaya hapo usafikulwa wakimalizana kus
 uya vabemba nikimalizana nauwagela maji wa rapakawaki
 nali naenda kula kaselemyi zauru nako lalaga asubuli
 naendo shuleni nikifika nafanya usafi wa mazingira darasani ra
 ma mpaka mudaua panapunzika nasoma mpaka muda
 wa ujini rapunzika naendakula kusoma namapakamudaua
 lakulamudaua hadakulo ukifika naendakuniki maliza
 naenda darasani nasoma mpaka muda wa kazi nikimaliza

Upatanilo
uio sahihi
wa kiswahi

Asante kwa Ushirikiano wako

umbo {ma} limepachikwa kimalosa katika
maneno "kaka" na "dada"

Chanzo: Uwandani (2017)

Kioo cha Lugha 2020, 18: 36 -56

4.0 Dosari Zifanywazo kwa Kiwango cha Juu

Baada ya uchanganuzi wa data imebainika kwamba dosari za upatanisho wa kisarufi ndizo hufanywa kwa kiwango cha juu kwa wajifunzaji hao. Hata hivyo, hitimisho la kwamba dosari za upatanisho wa kisarufi zinafanyika zaidi limefikiwa kutokana na kwamba, dosari hizo zimebainika kufanywa na watoataarifa wengi waliohusika katika ukusanyaji wa data. Aidha, watoataarifa hao wamebainika wakifanya makosa katika upatanisho wa kisarufi pale walipolinganishwa na watoataarifa wengine katika makosa hayo. Kwa mfano, kupitia mbinu ya insha, kati ya watoataarifa 143 walioandika insha, watoataarifa 124 walibainika kufanya dosari za upatanisho wa kisarufi kwa kiwango kikubwa kuliko dosari nyingine. Halikadhalika, mtafiti alifanya usaili kwa walimu 17 wanaofundisha Kiswahili katika shule mbalimbali zilizoteuliwa kwa ajili ya kukusanya data za utafiti. Katika usaili huo ilibainika kuwa walimu wote 17 walieleza kwamba wanafunzi wao wanafanya dosari zaidi katika kipengele cha upatanisho wa kisarufi kutokana na utofauti wa kimuundo wa lugha ya Kiswahili na lugha ya Kiiraki.

Kadhalika, dosari za upatanisho wa kisarufi zimebainika kwa kiasi kikubwa kupitia mbinu zote zilizotumika katika kukusanya data, yaani insha, hadithi, hojaji, usaili na ushuhudiaji. Hii ni tofauti na dosari nyingine ambazo zimebainika kwa kiasi kidogo kupitia mbinu za insha, hadithi na ushuhudiaji. Aidha, dosari za upatanisho wa kisarufi zimegawanyika katika vipengele mbalimbali kama vile: dosari za upatanisho wa kisarufi kutokana na umilisi duni katika ngeli za nomino, njeo, idadi, vihusishi na urejeshi. Sehemu inayofuata inasasanyua vipengele hivyo vya dosari za upatanisho wa kisarufi kama dosari zinazofanyika zaidi kwa wajifunzaji hao.

4.1 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi kutokana na Umilisi Duni wa Ngeli za Nomino

Kwa mujibu wa Massamba (2016), ngeli za nomino ni makundi mbalimbali ya majina hasa katika lugha za Kibantu ambayo kila moja huwa na sifa tofauti na jingine kulingana na vigezo vya uainishaji ambavyo vimetumika. Dosari za upatanisho wa kisarufi katika ngeli za nomino ni zile ambazo zinahusisha matumizi yasiyo sahihi ya viambishi vya nomino, kitenzi na viambajengo vingine katika sentensi. Kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki, zimebainika dosari mbalimbali zinazohusiana na ngeli za nomino za lugha ya Kiswahili kama zinavyofafanuliwa katika vipengele vifuatavyo:

4.1.1 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi katika Matumizi ya Viambishi vingine badala ya Viambishi vya A-WA

A-WA ni ngeli ya kwanza katika mpangilio wa ngeli za nomino za Kiswahili kwa kufuata msingi wa kutumia kiambishi cha upatanisho wa kisarufi. Ngeli hii huchukua kiambishi cha upatanisho wa kisarufi {a-} katika umoja na {wa-} katika wingi. Kutokana na data iliyochunguzwa imebainika kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki hufanya makosa ya kiupatanisho wa kisarufi kwa nomino zinazohusiana na ngeli hii. Mifano ifuatayo kutokana na ushuhudiaji alioufanya mtafiti katika shule ya Sekondari Murray kwa wanafunzi wa kidato cha tatu, inathibitisha dosari hizo:

1. a) ‘Mnyama **in**akimbia’ badala ya ‘mnyama **an**akimbia’
- b) ‘Wanyama **zin**akimbia’ badala ya ‘wanyama **wan**akimbia’
- c) ‘Samaki **ime**kaangwa’ badala ya ‘samaki **ame**kaangwa’
- d) ‘Samaki **zime**kaangwa’ badala ya ‘samaki **wame**kaangwa’

Chanzo: Uwandani (2017)

Kama mfano namba 1 unavyoonekana hapo juu, ni dhahiri kwamba wajifunzaji wameshindwa kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi katika tungo (a) na (b) ambazo zimehusisha nomino *mnyama*. Nomino *mnyama* inapatikana katika ngeli ya A-WA ambapo upatanisho wake wa kisarufi na maneno mengine katika tungo unawakilishwa na kiambishi {a-} katika umoja na {wa-} katika wingi. Kwa hivyo, tungo (a) na (b) katika mfano hapo juu zilipaswa kusomeka tofauti na namna wajifunzaji walivyoziunda kwani wamezihusisha kimakosa na ngeli ya I-ZI, jambo ambalo limesababisha dosari katika tungo hizo. Halikadhalika, katika tungo (c) na (d) nomino *samaki* inapatikana katika ngeli ya A-WA ambayo wajifunzaji wameihusisha pia na ngeli ya I-ZI kinyume na kanuni. Jambo hili linaendelea kudhihirisha kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki hawaifahamu vizuri ngeli ya A-WA na nomino zinazopaswa kuhusika katika ngeli hiyo. Hali hiyo inasababisha utokeaji wa dosari katika tungo zinazobeba nomino za ngeli hiyo kama inavyojidhihirisha kwenye mfano namba 1 hapo juu. Hata hivyo, imebainika kuwa sababu ya dosari hii kwa wajifunzaji hao ni kutokuzijua vizuri kanuni za kisarufi za lugha ya Kiswahili kutokana na utofauti wa kimuundo wa lugha hiyo na lugha ya Kiiraki. Aidha, muundo wa lugha ya Kiiraki unahusisha upachikaji wa viambishi baada ya mzizi wa nomino na vitenzi tofauti na lugha ya Kiswahili ambayo viambishi vinaweza kupachikwa mwanzoni na mwishoni mwa mzizi. Kwa mfano, sentensi ‘**mnyama an**akimbia’ kwa lugha ya Kiiraki inasomeka

hivi *makitoo i tiiin*, kadhalika sentensi ‘wanyama wanakimbia’ kwa Kiiraki inasomeka *makay i tiina*. Viambishi vilivyokoza wino katika nomino na vitenzi katika sentensi hizo vinawakilisha dhana ya umoja na wingi tofauti na lugha ya Kiswahili ambayo viambishi hivyo vinajitokeza mwanzoni mwa neno. Matokeo ya utofauti huo wa kimuundo ni kwamba wajifunzaji wanashindwa kujua wapachike viambishi gani mwanzoni mwa maneno hayo ya Kiswahili. Aidha, kutokana na umuduji hafifu wa miundo ya lugha ya Kiswahili wajifunzaji wanafanya upachikaji holela wa viambishi mwanzoni mwa maneno ya Kiswahili jambo ambalo linasababisha dosari.

4.1.2 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi katika Utumiaji wa Viambishi Ngeli vingine badala ya Viambishi Ngeli vya U-I

U-I ni ngeli ya pili katika mpangilio wa ngeli za nomino za lugha ya Kiswahili kwa kufuata msingi wa kutumia kiambishi cha upatanisho wa kisarufi. Ngeli hii hujumuisha nomino za viumbe hai na visivyo hai. Nomino zinazohusisha viumbe hai ni zile zinazotaja mimea kama vile *miti* na nomino zisizohusisha viumbe hai ni kama vile vifaa, kwa mfano, *mkeka, mkufu, mundu, mtego* na *mtihani*. Viambishi vya upatanisho wa kisarufi katika ngeli hii ni {u-} katika umoja na {i-} katika wingi. Uchunguzi wa data tulizonazo umebaini kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanashindwa kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi katika tungo zinazohusisha nomino za ngeli ya U-I kwa kutumia viambishi vingine ambavyo vinasababisha dosari katika tungo hizo. Data zilizotokana na ushuhudiaji (kama ulivyotumika kushadidia hoja nyingine katika makala hii) katika mfano ufuatao zinathibitisha dosari hizo:

2. a) Mbuyu amekauka
- b) Mibuyu wamekauka
- c) Mchungwa umeiva
- d) Machungwa yameiva

Chanzo: Uwandani (2017)

Data zinazoonekana katika mfano namba 2 hapo juu, zimetokana na somo lililokuwa likifundishwa na mwalimu ambapo aliwataka wajifunzaji wabainishe nomino *mbuyu* na *mchungwa* katika makundi ya ngeli za nomino. Mifano namba 2 (a) na (b) hapo juu imehusisha nomino *mbuyu* ambayo inapatikana katika ngeli ya U-I. Aidha, wajifunzaji wameshindwa kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi kwa kuhusisha nomino hiyo na ngeli ya A-WA kama data inavyoonesha. Hii inathibitisha kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki hawana ufahamu wa kutosha wa ngeli za nomino za lugha ya Kiswahili, jambo

ambalo linawafanya kuchanganya nomino katika ngeli nyingine ambayo haina uhusiano na nomino hiyo. Kulingana na ngeli ya U-I ambayo inahusisha nomino mbalimbali ikiwamo mbuyu, tungo (a) na (b) zilipaswa kusomeka: (a) mbuyu **umekauka** (b) mibuyu **imekauka**.

Katika mfano namba 2 (c) na (d) neno *mchungwa* limeonekana kuibua mkanganyiko kutoka kwa wajifunzaji. Mkanganyiko huu unaonekana pale ambapo katika hali ya umoja waliweza kuhusisha kwa usahihi nomino *mchungwa* na kiambishi {u-} cha upatanisho wa kisarufi katika kitenzi iva. Aidha, katika hali ya wingi watoataarifa walibadili nomino *mchungwa* kama mti unaozaa chugwa na kuwa *mchungwa* kwa maana ya wingi wa nomino *chungwa* ambayo pia wajifunzaji wamepatanisha kwa usahihi na kiambishi {ya-}. Kwa hiyo, kutokana na mkanganyiko huo, nomino *mchungwa* ikahusishwa kimakosa na ngeli ya U-YA ambayo inabeba nomino dhahania kama vile *uovu*, *uasi*, *upishi* na *uamuzi* ambazo haziwezi kuonekana kwa macho wala kushikika. Hata hivyo, katika uhalisi, nomino *mchungwa* inapatikana katika ngeli ya U-I. Kwa maana hiyo, ili kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi, sentensi namba 2 (c) na (d) zilipaswa kuwa: (c) *mchungwa umeiva* (d) *michungwa imeiva*. Aidha, imebainika kuwa sababu ya dosari hizo, licha ya kuwa na mfumo tofauti wa upachikaji wa viambishi ikilinganishwa na lugha ya Kiswahili, upatanisho wa kisarufi katika lugha ya Kiiraki unabainishwa kwa kutumia jinsi (genda) kwa maana ya ke (a kike), me (a kiume) na nuta (isiyo a kiume wala a kike). Hali hii inasababisha ufanyaji wa dosari kwa wajifunzaji hao. Kwa mfano, sentensi *mbuyu umekauka* kwa lugha ya Kiiraki inasomeka *gendaryandi (ke) a kat*, kadhalika, sentensi *mibuyu imekauka* inasomeka *gandaryaand (me) a kah*. Kwa hivyo, inaelekea kwamba wajifunzaji hao wamechukulia neno *mbuyu* kama mtu katika jinsi ya kike na ya kiume, ndiyo maana wamelihusisha kimakosa na ngeli ya A-WA ambayo inatumika kwa binadamu.

4.1.3 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi katika Utumiaji wa Viambishi Ngeli vingine badala ya Viambishi Ngeli vya LI-YA

LI-YA ni ngeli ya tatu katika mpangilio wa ngeli za Kiswahili kwa kuzingatia uainishaji wa kutumia kiambishi cha upatanisho wa kisarufi katika kitenzi. Kwa kuzingatia upatanisho wa kisarufi, nomino za ngeli ya LI-YA huambatana na kiambishi awali {li-} katika umoja na kiambishi ngeli {ya-} katika wingi. Katika uchunguzi wa data zilizotumika katika makala hii, imebainika kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanafanya dosari za upatanisho wa kisarufi kwa kutumia viambishi ngeli vya ngeli ya I-ZI katika tungo zinazobeba

nomino za ngeli ya LI-YA. Madondoo yafuatayo kutoka katika insha zilizoandikwa na wajifunzaji zinathibitisha dosari hizo:

3. a) ...ikaingia **somo** la hisabati
- b) ...ikaingia tena **somo** la English
- c) ...**Masomo** zikaanza

Chanzo: Uwandani (2017)

Katika mfano namba 3 (a) na (b) hapo juu wajifunzaji wametumia kiambishi {i-} cha ngeli ya I-ZI katika kitenzi *ingia* kinyume na kanuni ya ngeli inayohusisha nomino *somo* na kusababisha dosari ya upatanisho wa kisarufi. Hii ina maana kwamba nomino *somo* imo katika ngeli ya LI-YA, kwa hivyo, tungo (a) na (b) hapo juu zilipaswa kusomeka: (a)...likaingia somo la hisabati (b) ...likaingia tena somo la English. Halikadhalika, katika mfano namba 3 (c) wajifunzaji wametumia kimakosa kiambishi {zi-} cha ngeli ya I-ZI kuhusianisha na nomino *masomo* ambayo ipo katika hali ya wingi. Aidha, kama kanuni ya ngeli ya LI-YA inavyojieleza nomino *masomo* ilipaswa kupatanishwa na kiambishi {ya-} ili kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi. Kutokana na mifano hiyo, inaonekana wazi kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanafanya dosari za upatanisho wa kisarufi kwa kutumia viambishi ngeli vya I-ZI kwenye baadhi ya nomino zinazopatikana katika ngeli ya LI-YA. Jambo hili linaendelea kuthibitisha kwamba kipengele cha upatanisho wa kisarufi ni tatizo kwa wajifunzaji hao kutokana na utofauti wa kimiundo baina ya lugha ya Kiswahili na lugha ya Kiiraki kama ilivyofafanuliwa kwenye hoja zilizotangulia.

4.1.4 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi katika Kutumia Viambishi Ngeli vingine badala ya Viambishi Ngeli vya KI-VI

KI-VI ni ngeli ya nne katika mpangilio wa ngeli za Kiswahili ikiwa kigezo cha upatanisho wa kisarufi kimezingatiwa. Ngeli hii inawakilishwa na kiambishi {ki-} katika umoja na {vi-} katika wingi. Uchunguzi wa data iliyotumika katika makala hii umebaini kwamba wajifunzaji wa Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanafanya dosari za upatanisho wa kisarufi kwa kuhusisha nomino za ngeli ya KI-VI na viambishi ngeli vingine *visivyopatana* na nomino hizo. Mfano ufuatao unaonesha dondoo kutoka kwenye insha za wajifunzaji kuthibitisha dosari hizo:

4. a) ...**kipindi** inaanza saa moja na nusu
- b) ...**kipindi** ya baada ya kupumzika **zinaanza**
- c) ...nikafuta **viatu** vyangu vya shule baada ya hapo nikayapaka rangi
- d) ...**chakula** ikiiva tunaanza kula

Chanzo: Uwandani (2017)

Kama mfano namba 4 (a) unavyoonesha, mjifunzaji ametumia kimakosa kiambishi {i-} katika neno *anza*. Kiambishi hicho amekihusisha na nomino *kipindi* ambayo imo katika ngeli ya KI-VI, jambo ambalo limesababisha dosari ya upatanisho wa kisarufi kwa kutumia kiambishi {i-} badala ya {ki-}. Kadhalika, katika mfano namba 4 (b) mjifunzaji amehusisha nomino *kipindi* ambayo ipo katika hali ya umoja na kiambishi {zi-} cha ngeli ya I-ZI ambacho kinawakilisha hali ya wingi. Kwa hiyo, kwa kuzingatia mifano hiyo, imethibitika kwamba wajifunzaji wa Kiswahili katika jamii ya Wairaki hawana ufahamu wa kutosha kuhusu kanuni ya ngeli ya KI-VI na nomino zinazohusika na ngeli hiyo. Hii ni kutokana na wajifunzaji hao kutumia viambishi vya ngeli ya I-ZI kimakosa kupatanisha na nomino *kipindi* ambayo inapatikana katika ngeli ya KI-VI na bila kujali hali ya umoja na wingi wa nomino hiyo.

Kwa upande mwingine, katika mfano namba 4 (c) wajifunzaji wameshindwa kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi kwa kuhusisha nomino *viatu* ambayo ipo katika ngeli ya KI-VI na kiambishi {ya-} cha ngeli ya LI-YA. Hali hii inadhihirisha kwamba ufahamu wa ngeli za nomino za Kiswahili kwa wajifunzaji hao ni mdogo na unasababisha washindwe kujua ni nomino zipi zinahusika katika ngeli fulani na ni kanuni ipi inapaswa kutumika kulingana na ngeli inayohusika katika nomino hizo. Pia, mfano namba 4 (d) umetumia kiambishi {i-} badala ya {ki-}. Aidha, imebainika kwamba utofauti wa kimuundo baina ya lugha ya Kiswahili na Kiiraki haumpi mjifunzaji fursa ya kujifunza kwa urahisi lugha ya Kiswahili, jambo ambalo linasababisha umuduji hafifu wa lugha hiyo na kusababisha ufanyaji wa dosari kwa kiwango kikubwa kama inavyoelezwa na Lado (1957).

4.2 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi katika Umoja na Wingi

Uchunguzi wa data iliyotumika katika uandishi wa makala hii umebaini kwamba kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki, zipo dosari za upatanisho wa kisarufi zinazohusiana na umoja na wingi. Dosari hizo zimebainika kupitia insha zilizoandikwa na wajifunzaji hao. Katika insha hizo, imethibitika kwamba wajifunzaji wamechanganya viambishi vya umoja na wingi kimakosa na kusababisha kuzalishwa kwa tungo zisizokuwa na upatanisho sahihi wa kisarufi. Madondoo yafuatayo kutoka kwenye insha za wajifunzaji hao yanathibitisha dosari hizo:

5. a) ...naenda kumsaidia **wazazi**
 b) ...**hii** ni kazi ninazofanya
 c) ...**mapumziko fupi**
 d) ...**anaenda** kuchunga **wadogo zangu**

Chanzo: Uwandani (2017)

Mfano namba 5(a) hapo juu unaonesha kwamba mjifunzaji ameshindwa kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi kwa kuchanganya kiambishi cha umoja na wingi katika tungo. Katika tungo hiyo kiambishi {-m-} kilichopo katika kitenzi jina *kumsaidia* ambacho kimebeba dhana ya umoja kimepatanishwa na kiambishi {wa-} cha wingi katika nomino *wazazi*. Hata hivyo, matumizi hayo ya viambishi vya umoja na wingi katika tungo hiyo yanakiuka kanuni za upatanisho wa kisarufi kwa sababu kanuni hizo zinaruhusu kiambishi cha umoja kuambatana na kiambishi cha umoja kingine na kiambishi cha wingi kuambatana na kiambishi-wingi kingine. Aidha, ili kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi, tungo hiyo ilipaswa kuwa ama *kumsaidia mzazi* au *kuwasaidia wazazi*. Katika mfano namba 5(b), mjifunzaji mwingine ametumia kiwakilishi *hii* ambacho kiko katika hali ya umoja kuambatanisha na kitenzi *ninazofanya* ambacho kimebeba kiambishi {-zo-} kinachowakilisha hali ya wingi. Hali hii imesababisha tungo hiyo kuwa na dosari ya upatanisho wa kisarufi kutokana na viambishi hivyo vya umoja na wingi kukinzana. Ili kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi tungo hiyo ilipaswa kusomeka ...*hizi ni kazi ninazofanya*.

Kadhalika, katika mfano namba 5(c) unaosomeka ...*mapumziko fupi* mjifunzaji ameshindwa kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi katika tungo hiyo kutokana na kutokujua kanuni za umoja na wingi katika lugha ya Kiswahili. Katika neno *mapumziko* kiambishi {ma-} kimebeba dhana ya wingi ambacho kilipaswa kuambatana na kiambishi {ma-} kingine katika neno *fupi* ili tungo hiyo ieleweke vizuri. Kwa hivyo, tungo *mapumziko mafupi* ilipaswa kutumika ili kuepuka dosari hiyo ya upatanisho wa kisarufi. Kwa upande mwingine, katika tungo namba 5(d) mjifunzaji amechanganya viambishi vya umoja na wingi katika maneno *anaenda*, *wadogo* na *zangu*. Katika kitenzi *anaenda*, mjifunzaji ametumia kiambishi {a-} ambacho kinawakilisha dhana ya umoja na katika maneno *wadogo* na *zangu* mjifunzaji ametumia viambishi {wa-} na {za-} ambavyo vimebeba dhana ya wingi. Katika tungo hii, mtoataarifa alikuwa akizungumzia suala la kwenda kuchunga mbuzi na akimaanisha kwamba waliokuwa wanaenda kuchunga mbuzi ni wadogo zake. Kwa hivyo, akashindwa kufanya upatanisho sahihi kwa kutumia kiambishi {a-} badala ya {wa-} katika kitenzi *anaenda*. Hii inathibitisha kwamba wajifunzaji hawa hawajamudu vizuri kanuni za upatanisho wa viambishi vya umoja na wingi

kwa hivyo hawajui kwamba kiambishi-umoja kinapaswa kuambatana na kiambishi-umoja kingine na kiambishi-wingi kinapaswa kuambatana na kiambishi-wingi kingine. Kwa hivyo ili kuwa na upatanisho sahihi wa kisarufi tungo hiyo ilipaswa kusomeka: ...*anaenda kuchunga mdogo wangu* au ...*wanaenda kuchunga wadogo zangu*.

4.3 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi katika Vihusishi

Kwa mujibu wa Thompson na Schleicher (2001) kihusishi ni neno ambalo linaonesha uhusiano kati ya nomino na nomino au nomino na neno lingine. Muundo wake ni kama unavyoonekana katika mifano ifuatayo:

6.
  - a) Mtoto **wa** Hamisi
  - b) Meno **ya** tembo ni ya thamani kubwa
  - c) Kitabu **cha** sarufi kimepotea

Katika mifano hiyo, maneno yaliyoandikwa kwa kukoza wino ni vihusishi. Aidha, uchunguzi wa data iliyotumika katika makala hii umebainisha kwamba, wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanashindwa kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi katika tungo zinazobeba vihusishi. Mifano ifuatayo kutoka kwenye insha zilizoandikwa na wajifunzaji hao inathibitisha dosari hizo:

7.
  - a) ...chakula **ya** jioni
  - b) ...nguo **vya** baba
  - c) ...mstari **ya** chakula
  - d) ...bwalo **ya** chakula

Chanzo: Uwandani (2017)

Mfano namba 7(a) unaonesha kwamba mjifunzaji ameshindwa kujua ni kihusishi gani kinapaswa kiambatane na nomino *chakula*. Katika tungo hiyo, mjifunzaji ametumia kihusishi *ya* badala ya *cha* ambacho kimesababisha upatanisho usio sahihi wa tungo hiyo. Aidha, nomino *chakula* inapatikana katika ngeli ya KI-VI ambapo kihusishi katika ngeli hiyo ni *cha* katika umoja na *vya* katika wingi. Kwa hivyo, mfano namba 7(a) unathibitisha matumizi yasiyo sahihi ya kihusishi kwa wajifunzaji hao hata kufanya tungo hiyo isieleweke vizuri kutokana na kukiukwa kwa kanuni za lugha ya Kiswahili. Kwa hivyo, ili kuwa na upatanisho sahihi wa kisarufi, tungo hiyo ilipaswa kusomeka *chakula cha jioni* badala ya *chakula ya jioni* kama ilivyotumiwa na wajifunzaji. Halikadhalika, tungo namba 7(b) inakosa upatanisho wa kisarufi kutokana na mjifunzaji kutumia kimakosa kihusishi *vya* kati

ya nomino *nguo* na *baba*. Nomino *nguo* inapatikana katika ngeli ya I-ZI ambapo kihusishi ni ya katika umoja na *za* katika wingi. Kwa hivyo, matumizi ya kihusishi vya badala ya *ya/za* katika tungo hiyo yamepoteza upatanisho sahihi wa kisarufi na kusababisha tungo hiyo kutokueleweka vizuri.

Katika mfano namba 7(c) vilevile, mjifunzaji ametumia kimakosa kihusishi *ya* kwa kukihusisha na nomino *mstari* na *chakula*. Kihusishi hicho kimesababisha dosari ya upatanisho wa kisarufi katika tungo hiyo. Hii ni kutokana na kwamba nomino *mstari* imo katika ngeli ya U-I ambayo vihusishi vinavyopaswa kuambatana nayo ni *wa* katika umoja na *ya* katika wingi. Kwa hiyo, ili kuwa na upatanisho sahihi wa kisarufi, tungo hiyo ilipaswa kusomeka *mstari wa chakula* badala ya *mstari ya chakula*. Kwa upande mwingine, suala la kutofautisha dhana za umoja na wingi katika kufanya upatanisho wa kisarufi limeonekana kuwa ni tatizo katika ngeli hii. Hii ni kwa sababu nomino *mstari* imo katika hali ya umoja lakini mjifunzaji ameipatanisha na kihusishi *ya* kinachobeba dhana ya wingi.

Pia, katika mfano namba 7(d) mjifunzaji ameunda tungo isiyo na upatanisho wa kisarufi kwa kutumia kihusishi *ya* kwa kukihusisha na nomino *bwalo* na nomino *chakula*. Nomino *bwalo* kwa upande wake inapatikana katika ngeli ya LI-YA ambayo inabeba vihusishi *la* na *ya* katika umoja na wingi mtawalia. Kama ilivyo katika mfano namba 7 (c) mjifunzaji ameshindwa kukihusisha kivumishi hicho kwa kuzingatia umoja na wingi. Hili limethibitika kwa sababu nomino *bwalo* imo katika hali ya umoja iliyopaswa kuambatana na kihusishi *la* katika umoja badala ya kivumishi *ya* ambacho kinahusika katika ngeli hiyohiyo katika wingi. Kwa hiyo, imebainika pia kwamba, wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanafanya makosa ya upatanisho wa kisarufi kwa kuchanganya vihusishi vya umoja na wingi. Aidha, inaelekea kuwa sababu ya dosari hii ni urahisishaji wa baadhi ya maumbo/sauti zinazotumika katika lugha ya Kiswahili na katika lugha ya Kiiraki hazipo. Kwa mfano, sauti {ch} haipo katika lugha ya Kiiraki, hivyo, inapotumika katika lugha ya Kiswahili inamuwia vigumu mjifunzaji kuitamka. Mfano namba 7(a) hapo juu unathibitisha hoja hii.

4.4 Dosari za Upatanisho wa Kisarufi katika Urejeshi wa Kitenzi

Kwa mujibu wa Massamba (2016) urejeshi ni uhusiano wa kisarufi uliopo baina ya vipengele vya kisarufi, kwa mfano, uhusiano uliopo baina ya kiwakilishi na nomino au kiwakilishi na kirai nomino. Katika data tuliyofanyia kazi katika makala hii imebainika kwamba wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki wanafanya dosari za upatanisho wa kisarufi kwa kushindwa kutumia kwa usahihi viambishi vya urejeshi kulingana na kiwakilishi, kivumishi au nomino inayoambatana na urejeshi huo. Dosari hizo zimebainika kupitia insha

zilizoandikwa na wajifunzaji hao. Dondoo lifuatalo kutoka katika insha za wajifunzaji hao linathibitisha dosari hizo.

8. a) ...**eneo** ninayolima ina rutuba lakini **eneo** langu ninayolima ni **ndogo**
- b) ... **chakula** ambayo
- c) ...**mahitaji** ambazo
- d) ...**zoezi** tuliyopewa na mwalimu wa somo
- e) ...**notisi** niliopewa na mwalimu

Chanzo: Uwandani (2017)

Mfano namba 8(a) unaonesha kwamba mjifunzaji amefanya upatanisho usio sahihi wa kisarufi kwa kutumia kiambishi rejeshi {-yo-} ambacho hakipatani na nomino *eneo*. Aidha, kiambishi hicho hakipatani na nomino hiyo kwa sababu nomino *eneo* inapatikana katika ngeli ya LI-YA ambayo viambishi rejeshi vinavyohusika katika ngeli hiyo ni {-lo-} katika umoja na {-yo-} katika wingi. Inaonekana kwamba mjifunzaji ametumia kiambishi rejeshi cha wingi katika tungo ambayo imo katika hali ya umoja. Hii inadhihirisha pia kwamba kuna tatizo la kutofautisha dhana za umoja na wingi kwa wajifunzaji hao ambalo limeambatana pia na kutojua kanuni za utumiaji wa viambishi rejeshi katika tungo. Kwa maana hiyo, ili kufanya upatanisho sahihi wa kisarufi tungo hiyo ilipaswa kusomeka kama ifuatavyo: ...*eneo ninalolima lina rutuba lakini eneo langu ninalolima ni dogo*.

Katika mfano namba 8(b) imebainika kwamba mjifunzaji amefanya dosari ya upatanisho wa kisarufi kwa kuhusisha kiambishi rejeshi {-yo-} na nomino *chakula*. Kimsingi, nomino *chakula* ipo katika ngeli ya KI-VI ambayo viambishi virejeshi vya upatanisho wa kisarufi ni {-cho-} katika umoja na {-vyo-} katika wingi. Kwa hiyo, tungo hiyo ilipaswa kuwa ...*chakula ambacho* badala ya ...*chakula ambayo* kama ilivyotumiwa na mjifunzaji. Kadhalika, katika mfano namba 8(c), mjifunzaji amehusisha kimakosa kiambishi cha urejeshi {-zo} na nomino *mahitaji*, hali ambayo imesababisha dosari ya upatanisho wa kisarufi katika tungo hiyo. Dosari hiyo imefanya tungo hiyo isieleweke vizuri. Kutokueleweka huko kumetokana na kwamba nomino *mahitaji* inapatikana katika ngeli ya LI-YA na viambishi rejeshi vyake {-lo-} katika umoja na {-yo-} katika wingi. Kwa hiyo, tungo hiyo ilipaswa kuwa ...*mahitaji ambayo* badala ya ...*mahitaji ambazo* kama ilivyotumiwa na wajifunzaji. Kadhalika, mfano namba 8(d) unaonesha kwamba mjifunzaji ametumia kiambishi rejeshi {-yo-} kupatanisha na nomino *zoezi* jambo ambalo limefanya tungo hiyo kuwa na dosari ya upatanisho wa kisarufi. Hii ina maana kwamba, kwa kuwa nomino *zoezi* ipo katika ngeli ya LI-YA ilipaswa

kuambatana na viambishi rejeshi {-lo-} katika umoja na {-yo-} katika wingi. Hata hivyo, kama ilivyofafanuliwa mahali pengine inaonekana kwamba mjifunzaji ametumia kiambishi rejeshi kinachowakilisha wingi katika tungo yenye kuonesha umoja. Pia, imebainika kwamba hali hii inajitokeza pengine kwa kutokujua kwa wajifunzaji kwamba wanachanganya viambishi hivyo au kwa kufanya urahisishaji wao wenyewe katika matamshi kutokana na baadhi ya sauti za Kiswahili kuwa ngumu kwao. Hii ni kutokana na muundo tofauti wa lugha hizo kwani kuna baadhi ya sauti zinatumika katika lugha ya Kiswahili lakini katika lugha ya Kiiraki hazitumiki. Kama ilivyoielezwa kwenye mfano mwingine sauti {ch} haitumiki katika lugha ya Kiiraki hivyo husababisha ugumu wa utamkaji kwa wajifunzaji hao kama inavyojidhihirisha kwenye mfano namba 8(a). Mfano namba 8(e) unaonesha matumizi yasiyo sahihi ya kiambishi rejeshi {-o-} ambacho kimeambatanishwa na nomino *notisi*. Kikanuni, nomino *notisi* inapatikana katika ngeli ya I-ZI ambayo viambishi rejeshi vyake ni {-yo-} katika umoja na {-zo-} katika wingi. Hivyo, ili kuwa na upatanisho sahihi wa kisarufi tungo hiyo ilipaswa kuwa ...*notisi nilizopewa na mwalimu* badala ya ...*notisi niliopewa na mwalimu* kama ilivyotumiwa na wanafunzi.

5.0 Hitimisho

Makala hii ililenga kutathimini dosari zinazofanywa kwa kiwango cha juu kwa wajifunzaji wa lugha ya Kiswahili katika jamii ya Wairaki ambao wanajifunza lugha ya Kiswahili kama lugha ya pili. Dosari zilizobainika kufanywa kwa kiwango cha juu ni za upatanisho wa kisarufi ambapo sababu kubwa ya dosari hiyo ni utofauti wa kimuundo baina ya lugha ya Kiswahili na lugha ya Kiiraki. Aidha, katika kupata mtiririko mzuri wa makala hii dhana ya lugha ya pili na lugha ya kigeni zimefafanuliwa kwa ufupi na dosari nyingine ambazo zimefanywa kwa kiasi kidogo kama vile za udondoshaji na upachikaji zimedokezwa.

Marejeleo

- Aba, A. (2013). Grammatical Errors Fossilization: A Study of Indonesian Students Learning English as Foreign Language (Bachelor's thesis). Smk Swakarsa Ruteng.
- Amara, N. (2015). "Error Correction in Foreign Language Teaching." *Online Journal of New Horizons in Education*. 5(3): 58-68.
- DeKeyser, R. (2005). "What Makes Learning Second Language Grammar Difficult? A Review of Issues." *Language Learning*. 55:1-25.

- Gawasike, A. (2016). Ukakamaaji kwa Wajifunzaji wa Lugha ya Kiswahili katika Jamii ya Wakinga. Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Kanigi, M. (2016). Problems of Learning Kiswahili among Foreign Volunteers in Tanzania. (PhD Thesis). Mzumbe University.
- Lado, R. (1957). *Linguistics across Cultures: Applied Linguistics for Language Teachers*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- Lardiere, D. (2005). "On Morphological Competence." Katika Dekydtspotter L. et al. (Eds.). *Proceedings of the 7th Generative Approaches to Second Language Acquisition Conference (GASLA 2004)* (uk. 178-192). Somerville: Cascadilla Proceedings Project.
- Massamba, D. P. B. (2016). *Kamusi ya Isimu na Falsafa ya Lugha*. Dar es Salaam: Taasisi ya Uchunguzi wa Kiswahili.
- Mramba, P.T. (2015). Uchunguzi wa Athari za Kirombo katika Ujifunzaji wa Kiswahili. Tasnifu ya Umahiri (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Dar es Salaam.
- Mtesigwa, C.K.P. (2009). "Utayarishaji wa Vitabu vya Kufundishia Kiswahili kama Lugha ya Kigeni: Haja ya Kuzingatia Mkabala wa Mawasiliano." *Kiswahili*. (72): 52-67.
- Mukuthuria, M. (2004). Kuathiriana kwa Kiswahili na Kimeru: Mfano Kutokana na Wanafunzi wa Tigania, Kenya (Tasnifu ya Uzamivu (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Egerton.
- Nozadze, A. (2012). "Dealing with Fossilization Error while Teaching Grammar." *Journal of Education*. 1(1): 42-46.
- Otiende, M.A (2013). Athari za Kimofonolojia za Kiolusuba katika Matumizi ya Kiswahili Sanifu kama Lugha ya Pili. Tasnifu ya Uzamili (Haijachapishwa). Chuo Kikuu cha Nairobi.
- Ridha, N.S.A. (2012). "The Effect of EFL Learner's Mother Tongue on their Writings in English: An Error Analysis Study." *Journal of the College of Arts, University of Basrah*. (60):22-45.
- Slabakova, R. (2006). "Is there Critical Period for the Acquisition of Semantics?" *Second Language Research*. 22(3): 302-338.
- Slabakova, R. (2008). *Meaning in the Second Language*. Berlin: Mouton de Gruyter.
- Slabakova, R. (2013). "What is Easy and What is Hard to Acquire in Second Language: A Generative Perspective." Katika M. Mayo, M. Mangado

- and M. Adrian (Eds.). *Contemporary Approaches to Second Language Acquisition* (pp. 5-28). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Stern, H.H. (1983). *Fundamental Concepts of Language Teaching*. Oxford: Oxford University Press.
- Thompson, K. and Schleicher, A. (2001). *Swahili Learners' Reference Grammar*. Madison: NALRC.